

יהודה קרנון: תנורות בגיאוגרפיה העירונית של חברון בנואה הי"ט

יסודות כלכליים

1. הבסיס החקלאי

בהמשך התקופה העותומאנית היה משקה של ארץ-ישראל מבוסס בעיקר על חקלאות-מחיה, ולכן היו היישובים העירוניים צריכים להסתמך על אספקת מזון משלהם בדומה לכפרים; לפיכך גם חשוב היה שיהיה לכל עיר שטח נרחב של אדמה חקלאית. השטח אשר ברשותה של חברון, שהוגדר במפות רק בתקופת המנדט הבריטי, הגיע ל-70,000 דונם לערך. אף שלכאורה זה שטח גדול אין שיעורו יוצא מגדר הרגיל בהרחבת, מקום שהיה הכרח ביישובים גדולים ולהרבה כפרים שעל במת-ההר היו שטחים גדולים הרבה יותר. אולם רק חלק מן האדמה היה בר-עיבוד, שכן רובה טרשים ויכול הוא לשמש למרעה בלבד. אחוז האדמה המעובדת בחברון היה תמיד גדול בהרבה מאשר בכפרים האחרים. רוב קרקעותיה של חברון נמצאות על במת-ההר המישורית, ובייחוד בעמקים הרחבים.

הבעלות הקרקעית היא גורם חשוב בניצול הקרקעות בחברון ובכפרים שסביבה. עם הכיבוש המוסלמי הוכרוז כל הקרקעות סביב חברון בחזקת נקף; הכנסותיהן יוחדו להחזקת מסגד אל-ח'ליל ומוסדותיו. הווקף הגדול ביותר, וקף תמים אל-דארי, מקיף לערך 60% מכל הקרקעות השייכות לחברון, 38% מן האדמה, בעיקר בעיר עצמה, שייכים לווקף אל-ח'ליל אל-רחמאן, ו-2% הם "אוקאף" * משפחתיים. בעלות הקרקע על-ידי הווקף, שברבות הימים נעשה כמעט ענין שלהלכה בלבד ויצר תנאים דומים לקנין פרטי, מנעה יצירת אחוזות גדולות או משטר פיאודלי, ושימשה אמצעי לשמירה על חזקת-הקרקע של תושבי חברון. היא הנחילה למשפחות חברון הרגשה של בטחון בהחזקת האדמה ואיפשרה להן להשקיע בהשפחת קרקע ובנטיעות, שפירותיהן מובטחים היו אפילו לדורות הבאים.

תנאים אלה שררו גם בכפרים שסביב, אך לחברון היה יתרון נוסף. המשפחות והחמולות המלוכדות הקיפו לא רק איכרים אלא גם אנשים העוסקים במשלחייד עירוניים, כגון סיוטנאים וטוחרים, ונמנו עליהן אפילו השכבות החברתיות הגבוהות ביותר כגון מנהיגידת וקאדים. התערובת החברתית במסגרתה של משפחה סיפקה לאיכר כספי השקעה ומקורות אשראי שלא יכלו כפריים להשיגם, והיא שמנעה תלות ממונית אשר בשאר חלקים של הארץ הביאה לעתים קרובות לצורה של תלות פיאר-דלית. בחברון הפכה אספקת ממונות בדרך-כלל להיות צורה של שותפות, שעודדה

* ריבוי של "נקף".

השקעות נוספות בחקלאות. דבר זה לבש צורה של מטע (בעיקר בוסתנים של עצי פרי מעורבים), אף כי לגפן ניתנה עדיפות ברורה. יש להטעים כי גם תנאי הטבע והרגלי התזונה מעודדים גידול גפנים במקרה שלפנינו; לפיכך תפסה חברון מעמד ראשון-במעלה בתחום זה.

עץ-הזית, לעומת זאת, מילא רק תפקיד מיצער בחקלאות של חברון. עצי-זית גדלו בתוך הבוסתן אך לא בריכוזים גדולים יותר, ושימשו בעיקר את צרכי המשפחה עצמה. גידול דגנים נדחק מדרך-הטבע לשטחים שוליים, שבהם אין התנאים יפים לגפן. הרבה איכרים העדיפו לחכור קרקע בהבלים מרוחקים במערב או בדרום, או לקנות דגנים מיושבי הכפרים שבסביבה.

2. מסחר וחרושת

אף שבדרך-כלל היה משק-המחיה מושל בכיפה משך התקופה העותומאנית, עדיין נותרה דרגה ידועה של פעילות עירונית בערים המעטות שהיו בארץ-ישראל. במר" כזה של פעילות זו עמד בעיקר המסחר המבוסס על דרכי-מעבר או על החיבור של שני חבלים כלכליים שונים. חברון שימשה בעיקר מקום שיווק לבדווים שבסביבתה. הואיל ובהמות-המרעה שלהם היו עזים וכבשים, נעשו בהמות אלו ומוצריהן עיקר סחורתם של שוקי העיר. לפי האומד היה מספר הכבשים בלבד במאה הי"ט באזור חברון עולה על 200,000. צמר וגבינה היו המוצרים העיקריים, והם נקנו לא רק על ידי צרכנים בלתי-אמצעיים אלא גם על-ידי סיטונאים, שהובילום לירושלים ולחוף. פעילות מרובה של שוחטים התנהלה ליד הבריכות הגדולות, ועיבוד עורות היה ענף החרושת העיקרי של העיר. גם הבורסקות התנהלה סמוך לבריכה, שאת מימיה ניצלה, ומשך מאות-שנים היתה חברון ידועה כמקום היחיד בו עושים נאדות-מים משלחי עזים. המסורת של חרושת זו מתבטאת כיום בענף גדול של סנדלרות. המיצרת למעלה ממצצית מכל הנעליים המיוצרות כיום ביהודה ובשומרון. הבדווים מכרו גם שטחים ומלבושים העשויים שלחי כבשים.

חשיבות מיוחדת נודעת למסחר עם הרי אדום ומואב. איזור זה יושב מחדש במאה הי"ז על-ידי יוצאי חברון, שהביאו לשם גם את הגפן; עיירות כגון כרך או שובאך, או אפילו סלט (גדר), מיושבות הרבה משפחות מחברון, שהשתלטו על המסחר כולו. אורחות-מסחר מאזורים אלה היו באות קבע לחברון וממשיכות ממנה בדרכן ירושלימה.

מיגוון הסחורות שנסחרו בשוקי חברון היה, בעצם, רחב הרבה יותר, וגם סחורות ממצרים או מערב מצאו דרכן לעיר הזאת, אם גם בהפסקות ארוכות הרבה יותר. עוד סממן המיוחד לעיר היה חרושת הזכוכית, שהיתה מונופול חברוני למעשה עד למאה הי"ט לגבי כל החלק הדרומי של הקיסרות העותומאנית ואשר תוצרתה נשלחה בעיקר למצרים. חרושת הזכוכית הוכנסה בתחילת המאה הי"ג על-ידי יהודים מו"צניה, אך לימים עברה לידי מוסלמים. בתחילת השלטון העותומאני התישבו בחברון הרבה יהודים פליטי ספרד, והם הביאו עמם עוד תעשיות כגון צביעה ואריגת משי.

3. מרכזיות אזורית

כבר צוין כי במשק המבוסס על חקלאות-מחיה מועטה התלות של יישובים כפריים בשירותיה של עיר מרכזית. לכן היה כוחה הכלכלי של עיר תלוי במעמדה על דרכים חשובות יותר מאשר במרכזיותה באיזור. מלבד זאת היו רוב הערים הגדולות מבוססות על מתן שירותים לאיזור רחב יותר: למשל, נמלים, ששימשו עורף נרחב המשתרע מחוף הים התיכון הרחק עד עיראק, או ערים אשר עם שפת המדבר. ששימשו מוקדים לכל הפעולות המתנהלות בשטח מדברי רחבי-ידיים. חברון יכולה להימנות על הסוג הזה האחרון, הגם שהעורף שלה השתרע רק עד לאגנים של באר-שבע וערד ולהרי אדום.*

עם זאת מילאה חברון עוד תפקיד מרכזי אחד בו שירתה איזור רחב הרבה יותר; היא היתה מרכז דתי שיוקרתו גבוהה ביותר וכוח-משיכתו מספיק להפנות את עולי החאג' אל העיר: מסגד אל-ח'ליל, הוא קבר אברהם ושאר האבות. מקום קדוש זה רם מעמדו בין המקומות הקדושים של האסלאם, ובתחום ארץ-ישראל שני הוא, כידוע, רק לכיפת-הסלע ולמסגד אל-אקצא שלידו. מאז הכיבוש הערבי (637 לספירה) נחשבה חברון בעיקר נוסרת המקום הקדוש, שמסגד אדיר בנוי עליו לתפארה (על יסודות הירודיאניים) ומצודה מגוננת עליו. המסגד היה מקום של חכמה מוסלמית, ומשך הרבה מאות-שנים דאג לצרכיהם של עולי-רגל. כפי שכבר צוין, הפכו כל הקרקעות בהרי חברון נחלות וקף, שהכנסותיהן יוחדו להחזקת המוסדות האלה. במאות הראשונות לשלטון הערבי הכירו הערבים בזכויותיהם של היהודים לבקר במערה ולהתפלל באולם שמעל לקברים. אך לאחר מסעי-הצלב הוציא בייברס, ששיקם וחזיק את המסגד ב-1266, צו האוסר על יהודים ונוצרים להיכנס למסגד; צו זה עמד בתקפו 700 שנה, עד 1967. מאז ימי בייברס נעשתה מניעת ביקורם של זרים במסגד מקור של קנאות דתית. שבה נתפרסמה חברון במרוצת כל הדורות. יוקרת המסגד ומנהיגיו הדתיים (עולמא)—שהתישבו בשכונות הסמוכות אל-קלעאה, חידמה ואל-מדרסה—כה גדולה היתה עד שאחדים מן המנהיגים האלה קנו להם עמדה דומה גם בירושלים; רבים מכלי-הקודש הנכבדים ביותר במסגד אל-אקצא קרויים בשמות המעידים על מוצאם החברוני. בכל יוסר' היו האיכרים מכפרי יהודה מבקרים במסגד, ובמיוחד בחודש רמדאן. הרבה עולי-רגל בדרכם למפה וממנה התעכבו בדרכם בחברון כדי לבקר במסגד. כיום כל מסגדי חברון להוציא שנים עודם מצויים בתחומי העיר העתיקה. שלושה-עשר הם במספרן, אבל נוסעים מן התקופה העותומאנית מוסרים על מספר גדול הרבה יותר של מסגדים.

מצד שני, לא הפעילה חברון שום מנהיגות מדינית באיזור שסביבה. הסבר לכך אפשר למצוא קצת בהיעדר תלות-גומלים אזורית בין עיר וכפר במשק-מחיה וקצת בהיעדרו של מינהל אזורי לאמיתו בתוך הקיסרות העותומאנית, שכן הסמכות המיני-

* אפשר לציין כאן שרק לעתים רחוקות ביקרו בדווים בנגב הדרומי ובערבה—בעיקר בדרכם מחצי-האי ערב למצרים—וכי עקבה לא מילאה שום תפקיד כנמל.

הלית לא היתה נתונה בידי פקידי־משלה אלא בידי תקיפים מקומיים, בפרט חוכריי־המסים. ואולם יש סיבות נוספות. שנבעו מן המצב הגיאוגרפי המיוחד של הר חברון. הסכנה המתמדת של התקפות בדווים אילצה את האוכלוסים להתרכז ביישובים גדרי־לים ולקיים כוח־הרתעה צבאי חזק. כוח זה אפשר היה לחזק על־ידי הקמת קואליציות בין מספר כפרים. שמספר תושביהם המשולב עלה בהרבה על מספר תושביה של חברון. ובגלל טיב פני־השטח לא היתה חברון מסוגלת להגן על כפרי־ההר, שבהגנתם הסתמכו בעיקר על הטופוגרפיה הקשה של סביבתם.

קואליציות לוחמות אלו, המבוססות על יחסי־משפחה, קנו להן חשיבות מיוחדת במאה הי"ח ובמחצית הראשונה של המאה הי"ט, בימי המלחמות הכלליות בין קוא־ליציות מעין אלו בארץ־ישראל, שנודעו בשם "קייס" ו"ימן". הקואליציה ה"ימנית" ביהודה היתה מבוססת על העיר בית־לחם וסביבותיה, ואילו בני־קייס נחלקו מבחינה גיאוגרפית למספר קבוצות. הכפרים שעל במת־ההר השתייכו לקואליציה של זף אל־ג'בל, שבראשה עמדה המשפחה העיקרית של הכפר דורא (הגדול ביותר על במת־ההר). זוהי משפחת עמר, שעד היום היא המעמידה מתוכה את המוכתר של כפר זה.

העיר חברון לא השתייכה לשום קואליציה, ולעתים קרובות תקפו אותה כוחות של הכפרים; מן המאה הי"ט יש בידינו ידיעות על התקפות מצד הכפרים שעיר, אל־שיוך ויטה.

חברון במאה הי"ט

1. ניתוח דו־חות של נוסעים

המקור העיקרי לידיעות על ארץ־ישראל במאה הי"ט הם דו־חות של נוסעים. מספר הנוסעים לארץ עלה במידה ניכרת עם התחדשות הענין באיזור לאחר הכיבוש הנפו־ליאוני. יש חשיבות מיוחדת לשינוי באפיים של הדו־חות. במאה הי"ט לא היו מני־עיהם של הנוסעים ברובם דתיים בלבד, ולכן לא הסתפקו אר־רק בביקורים במקומות קדושים או בזיהוי מקומות המוזכרים בכתבי־הקודש. רוב הנוסעים קנו להם איזו ידיעה בטבע או בהיסטוריה, ואפילו בשדה הארכיאולוגיה גברה התודעה המדעית בעת ההיא.

עם זאת יש לקרוא את רוב הדו־חות מתוך הסתייגות, בפרט במה שנוגע למספרים; לא היה בסיס סטטיסטי לשום מספרים, והללו התבססו כולם על ציטוט מנוסעים קודמים או על אומדן שלעתים קרובות היה אישי עד מאד. רק המספרים בנוגע ליישוב היהודי מהימנים יותר. יהודי חברון התרכזו ברובע אחד צר וכמעט כולם היו מקבליכ סיוע כספי מיהודים בחוץ־לארץ. סיוע זה (חלוקה) חולק על־ידי ראשי העדה, שלפיכך ודאי ידעו את מספרם המדויק של אנשיהם המתפללים בקביעות בבתי־הכנסת. באמצע המאה הי"ט אפילו נערכו מפקדים.

נוסעים מן העשורים הראשונים של המאה הי"ט מוסרים בדרך־כלל שחברון היתה עיר פורחת, מוקפת שדות ומטעים. זה היה בניגוד לשדה־הארץ שתואר בשממותי.

ולפפרים שתוארו כהרוסים בחלקם—תוצאה, מן־הסתם, מן המלחמות המתמידות בין הקואליציות. שוקי חברון היו מלאים מזן אל זן ושימשו מרכז־תחבורה חשוב. אין יסוד לפקפק בדו"חות האלה. מלחמות נפוליאון החריבו כמעט לגמרי את כל היישובים והחיים הכלכליים במישור־החוף, אשר בו עבר הצבא הצרפתי פעמיים: בדרכו לעכו, ובנסיגתו למצרים. בפרק האחרון במיוחד ניתנו פקודות להרוס הכל. הנה כך היתה עזה הרוסה לגמרי; והוא הדין ביפו, ששיקומה לא החל אלא בעשור השני של המאה הי"ט, בימי המושל אבו־נבוט. גם רמלה סבלה הרבה בימי הכיבוש הצרפתי. כתוצאה טבעית מכך הועתקו נתיבי המסחר אל ההרים, מקום שהיו מחוץ להישג־ידו של הצבא הצרפתי. השיירות ממצרים בחרו נתיב דרומי יותר בתוך סיני שהוליך מסואץ לקוציימה וממנה לבאר־שבע, חברון וירושלים.

לפי הנמסר עבר גם החאג' את חברון. הדברים מתישבים עם המחקר על גובה המים בים־המלח, אשר משך שלושים השנים הראשונות למאה הי"ט הגיעו לאחת מנקודות השפל שלהם: 402 מ' מתחת לפני־הים. לכן אפשר היה לעבור ב"לשון" לעבר־הירדן, אל כרף, שובץ ופילה, שכבר הזכרנו את קשריהן החזקים לחברון.

עדות מסייעת אנו מוצאים אצל נוסעים שמסרו כי ראו שיירות חוצות את מצרי הלשון. רק לאחר זמן (1817) יש ידיעה מאת אירבי ומנג'לס המוסרים כי החאג' שינה את נתיבו והרחיק מחברון בכיוון יריחו, מן־הסתם משום ששוב אי־אפשר היה לעבור בלשון.

מקור חשוב לידיעות על המסחר והחרושת בחברון הוא הנוסע הגרמני זצן. הוא מסר כי היו אז בחברון 26 כבשנים לייצור זכוכית (4 לזכוכית ירוקה בשביל מנורות, 12 לעדיים, ו־10 לחרוזים) שבסך־הכל העסיקו כ־150 איש. בשים לב לתנאים הכלכליים של אותה תקופה אפשר לראות במספר כזה של עובדים ביטוי לתעשייה חשובה. את הסודה הקאוסטית הדרושה לייצור זכוכית הביאו בדווים מקליפות ושיחים שליד חוף ים־המלח, החול הובא ממדבר יהודה והדלק מן השיחים שבהרים. פרט לזכוכית מציין זצן עשיית נאדות משלחים וכן ייצור סבון. נוסעים אחרים מאותה תקופה מוסרים על טוויית כותן; ראוי לציין שגידלו כותן במקומות אחדים בארץ־ישראל עד שנדחק מן השוק מחמת התחרות של הכותן המצרי בשנות ה־30 למאה היי"ט.

בזרקהארט, שביקר בארץ שנים אחדות אחרי זצן, ראה צביעה וייצור של סחורות תמרוקים ותרופות, אשר בשבילן היו בדווים מביאים צמחים או תבליים מעמק־הירדן. הוא מקור הידיעות העיקרי שלנו על הקשרים לעבר־הירדן, מקום שם הוא מציין במיוחד את כרף, שובץ ואפילו מעאן (מעון). מדי חדשיים היתה אורחה יוצאת לירושלים, טעונה סחורות שהובאו מהרי־אדום; מתוך הסחורות הוא מציין קרני יעלים, שבחברון היו מפיקים מהן כל מיני מוצרים.

מעטים מן הנוסעים מזכירים קשרים כלשהם לכפרים שבסביבה; אפשר שלא הבחינו במגע־היומיום הללו, אך ניפרים הדברים שהמסחר עם עבר־הירדן והרושת־המעשה היו הבסיס העיקרי למשקה של העיר.

ענאי־חיהם של היהודים בחברון היו רעים. זצן מספר שכ־50 משפחות ממוצא

ספרדי התגוררו בחצרות הצפופות של ה"גיטו". לעת ביקורם של אירבי ומנגלס (1817) עלה מספר בתי-האב ל-100. אולם באותה עת מסר טרנר שרוב היהודים היו אנשים זקנים. הרכב הגילים של התושבים היהודים היה בלתי-מאוזן, שכן רובם באו לעיר להתפלל ולמות בה. לכן אין לראות ב"בית-אב" משפחה שלמה. התמותה היתה גבוהה מאד, מן-הסתם, ולפיכך יש לצפות לתנודות חריפות במספר היהודים, שפן מאזן הריבוי הטבעי היה מן-הסתם שלילי עד מאד, והיישוב גדל רק מפוח גלים מחדשים של הגירה מבחוץ.

2. חירידה באמצע המאה

עם כיבוש ארץ-ישראל בידי אבראהים פחה (40--1832) שונה מצבה של חברון כליל. אף כי השלטון המצרי קצר-הימים הביא רווחה ליישובים ולאוכלוסים של מישורי-החוף והעמקים הפנימיים שנפטרו מענשם של הבדווים, הרי ההרים נחלו חורבן בלבד. אזורי ההר, שהתנגדו לצבא המצרי, הובסו בתחילת המערכה אך שוב התקוממו ב-1834. הואיל וחברון לקחה חלק פעיל בהתקוממות, שם אבראהים מצור עליה ובעת המצור נהרסה המצודה באש תותחים. העיר נלכדה ונבזזה, והרבה מבתי חרבו. חורבן נוסף הביא על העיר הרעש של שנת 1837, שהיה קשה ביותר בגליל ובטבריה אך נתן אותותיו גם בחלקים אחרים של הרי ארץ-ישראל. אפילו אחרי יציאתו של הצבא המצרי לא שבה העיר לקדמותה. סמוך לסוף הכיבוש המצרי מינו התורכים את מנהיג הקואליציה הקייסית, השיך עבד אל-רחמאן עמד מפפר דורא, להיות מושל ה-רחברון, כולל העיר עצמה. הוא הטיל מסים קשים על העיר ואיים לגרש את היהודים ואת הנוצרים המעטים שישבו בה, ואפילו מנע מן הקונסולים הבריטי והאוסטרי בירושלים את הפניסה לעיר. הוא גם חידש את המלחמה נגד הסיעה הימנית, שמרכזה היה בבית-לחם. בחומרתו העלה עליו לבסוף את חמתו של המושל התורכי, מוחמד פחה, ששלח צבא נגד עמר, שהתבצר בעיר (1846). תותחי התורכים פרצו את חומות הבתים החיצוניים, ולאחר הכיבוש קיבלו החיילים יד חפשיה לבזוז.

כאשר הוחזר השלטון התורכי על כנו התמעט יישובה של חברון כדי 5.000 לערך, והעיר נחרבה במידה רבה. ירידתה של העיר הורגשה בכל שטחי החיים. נתיבי המסחר בין מצרים לסוריה חזרו למישורי-החוף, ורק מעט שיירות מצריות נכנסו לעיר. נוסעיהן היו צריכים לבלות ימים אחדים בתחנת-הסגר, שבשבילה הוקם בנין גדול מעל לקצה בית-הקברות שמדרום לעיר.*

חרושת הזכוכית נעלמה כמעט לגמרי. טעם אחד לדבר היה המחסור בדלק, שפן אבראהים-פחה השמיד כמעט את כל היערות שנותרו בארץ; טעם נוסף היה התחרות מצד הזכוכית האירופית, שפפניה פתחה מצרים את שוקיה, ובכך נגזל השוק העיקרי מתוצרתה זו של חברון.

* הבנין נעשה אחרי-כך קסרקט תורכי.

בינתיים ונתיבי החאג' שוננו לגמרי. אף לאחר שהוצף המעבר ביס-המלח היו שיירות שעברו את חברון בדרךפן לנגב על-מנת להצטרף לשיירות המצריות בעקבה. עתה אירגנו המצרים את העלייה-לרגל, שאליה הצטרפו גם עולי-רגל מצפון-אפריקה. ושוב נזקקו לנתיבי-הים מסואץ לג'דה; השיירות מסוריה עברו כולן לאורך דרב אל-חאג' בעבר-הירדן ועולי-הרגל מארץ-ישראל הצטרפו אליהן שם. כשהם עוברים את הנהר בדאמיה (אדם-העיר) או ליד יריחו.

רק ליהודי חברון היתה רווחה קצרה בעת השלטון המצרי. קצת קודם-לכן, ב-1820, גדלה הקהילה עם הקמתה של קהילה "אשכנזית"; זו מנתה תחילה 15 משפחות מצפת, שאליהן נוספו אחרי-כן אנשים מיוצאי מרכז-אירופה. המשטר של אבראהים פחה נהג סובלנות עם מיעוטים דתיים וגם כמה נוצרים התיישבו בעיר. המתישבים היהודים החדשים עסקו במפעלים כלכליים והנוסע לורטה מציין פעילות נוספת באריגת משי, שהתנהלה בשכונה נפרדת מדרום לחארת אל-שיך. אחרים מציינים גם את ענף הצביעה המסורתי של היהודים. יהודים פעילים היו גם בעיבוד ענבים לצימוקים ואפילו ליין. אומדן משנת 1839 נוקב מספר של 700 יהודים, שמהם 60% אשכנזים.

למרידות נגד אבראהים פחה נתלוו רדיפות על היהודים, שרבים מהם נאלצו להסתלק. הזמן הקשה ביותר לקהילה היהודית היה שלטונו של עבד אל-רחמאן עמר. כתוצאה מן השינויים האלה התרוששה הקהילה לגמרי; לפי אומדנות מראשית שנות ה-50 היה מספרם 300 בלבד.

3. התאוששות ברבע האחרון של המאה

בסוף המאה ה"ט השתנו בהדרגה התנאים בארץ-ישראל. עם פתיחתה של תעלת-סואץ נתחדשה התעניינות המעצמות האירופיות במזרח התיכון בכללו. ובארץ-ישראל נוספו על ההשפעה המדינית פעילות מיסיונרית והשקעות כספיים. השלטון התורכי חיזק את המרות המרכזית ופתח בתכנית-פיתוח של דרכי-מרכבות ויישובי-ספר (צ'רקסים) כמחסום נגד הבדווים, בפרט בחורן ובעבר-הירדן. בהקשר זה ראוי לציין את הקמת באר-שבע, ששימשה בסיס לריסון הבדווים באיזור שמדרום לחברון. אפיני הדבר לרווחה של חברון שחלק גדול מן הסוחרים שהתיישבו בעיר החדשה היו ממוצא חברוני.

הודות לשיפור במצב הבטחוני יכלו יושבי חברון להרחיב את שטחי הכרמים בסביבת העיר. שוקים חדשים נמצאו לענבים ביישוב הגדל במהירות בירושלים ובערי השפלה. אוכלוסיית העיר גדלה מעט-מעט מכוח הריבוי הטבעי, והידיעות משנות ה-70 נוקבות מספר של 8,000 עד 10,000, ובסוף המאה יש נוקבים אפילו מספר של כ-14,000.

הגידול באוכלוסיה חייב שיקומם של בתים הרוסים או בנייה חדשה; הואיל ולא היה מקום בתוך עיר-החומה, צריך היה להקים קומות עליונות בבתים הקיימים. לכן תרוממו רוב הבתים לגובה 3-4 קומות. חללים ריקים נתמלאו עד כדי כך שמחוץ שוק לא נותר מקום אפילו לסמטות; לכן הצטמצמו הקשרים בין הבתים בגמרי-

מדרגות שנחצבו בסלע או במנהרות תתיקרקעיות. הצפיפות בעיר גברה עד כדי כך שאנשים היו מוכרחים להעתיק מגוריהם אל מחוצה לה. דבר זה נתאפשר רק משום שהבטחון השתפר כדייך ששוב לא היו החיים מחוץ לחומות בחזקת סכנה. התנועה אל מחוץ לעיר הוחשה עם בנייתה של דרך-העגלות לירושלים בשנות ה-90 למאה שעברה. הנסיעה בדרך זו לירושלים ארכה כ-5 שעות. תחילתה היתה בקצה הדרומי של העיר, ליד המאגר של ברכת אל-שולטן, שתמיד שימשה נקודת-מוצא לשיירות.*

לאורך הדרך הזאת התפתחו האזורים הבנויים הראשונים מחוץ לעיר העתיקה. בזמן הסקר של הקרן-לחקירת-ארץ-ישראל היה רק בנין אחד מחוץ לעיר: המנזר הרוסי (מוסקוביה), שהוקם ב-1871 מהלך שני קילומטרים ממערב לעיר, במקום הידוע בשם "אשל אברהם". בשנות ה-80 נבנו כמה מחסנים וחנויות של סיטונאים בקצה המערבי של הגרעין העיקרי של העיר העתיקה, ונפרץ פרוץ בחומת הבתים בשלוחה המערבית של השוק, כדי לחברה לבתים האלה. איזור זה, המכונה באב אל-זאווייה, נעשה המרכז המסחרי ה"מודרני" הראשון של העיר, ובתפקידו זה הוא משמש עד היום. הקהילה היהודית התברכה בבטחון המוגבר ובהתפתחות המסחרית ועד ל-1900 גדלה במספרה כדי 1,500 נפש.

אולם תנופת גידולה של העיר ויישובה לא נמשכה, כי בסוף המאה הי"ט החלו לחול שינויים במצב הגיאופוליטי של ארץ-ישראל לחלקיה השונים. פתיחתה של תעלת-סואץ ושיפור השיט באגן המזרחי של הים התיכון, ראשית פיתוחן של מסילות-הברזל, כניסתם המוגברת של יהודים ששוב לא באו רק להתפלל ולמות בארץ אלא לחיות ולעבוד בה—כל אלה סייעו להתפתחות שיטות חדשות של חקלאות וחרושת והעתיקו את מרכז-הכובד של הארץ אל החוף. בעוד אשר בשנות ה-80 תפסה חברון את המקום השלישי ביישובה לאחר ירושלים ועזה הרי בעשור הראשון של המאה ה-20 הדביקה יפו וחיפה.**

למעשה פסק גידולה של העיר כאשר השתוותה ההגירה לריבוי הטבעי, ומאז ההגירה היא תופעה חברתית ראשונה-במעלה בחברון. גם הקהילה היהודית הגיעה לשיאה בשנות ה-90 והחלה לרדת במהירות, שכן חדשים שמקורם-באו העדיפו חלקים אחרים של הארץ.

תנודות האוכלוסיה והכלכלה בחברון משך המאה הי"ט מעידות אפוא בבירור שאפילו עיר הררית מרוחקת אינה בודדת במועדיה אלא היא משקפת את התמורות בניהולה הכולל של ארץ או במצבה הגיאופוליטי.

* עד היום שמר איזור זה על תפקידו; כיום נמצאת בו תחנת האוטובוסים הבינעירוניים ונקודת-היציאה לאוטובוסים הכפריים.
** במפקד הראשון שערך השלטון הבריטי ב-1922 נמנו בעיר 16,500 תושבים, והיא תפסה את המקום השביעי בגודל האוכלוסיה.